

Adriaan in de leeuwenkuil van *Het leiderschap van een Nederlandse paus*

De Nederlander met de hoogste positie op internationaal niveau in de geschiedenis was waarschijnlijk paus Adrianus VI (1522-1523). Een van de weinige niet-Italianen die ooit op de pauselijke troon zaten. Maar was Adriaan Florensz opgewassen tegen de gang van zaken in het epicentrum van de kerkelijke macht? Welke rol speelde hij als leider van de katholieke kerk?

Sandrina Bokhorst is historicus, gids in Rome en cultureel ondernemer, www.persoonlijkrome.nl.

Op 28 augustus 1522 kwam de nieuwe paus Adrianus VI, acht maanden na zijn verkiezing, eindelijk aan in Ostia, de havenstad van Rome. In een klein roeibootje met slechts zes getrouwen liet hij zich van zijn schip naar de wal roeien. De reis had al lang genoeg geduurd. De kardinalen in Rome, verrast door de aankomst van de paus, hadden niet eens een wagen gestuurd. Adrianus beklom een muilezel en reed daarmee naar de stad. De symboliek van zijn nederige navolging van de intocht van Christus in Jeruzalem zal niemand zijn ontgaan. De eerste stop was de basiliek van Sint-Paulus buiten de Muren, maar omdat Rome kampte met een uitbraak van de pest drong de curie erop aan dat Adrianus hier zou blijven. Adrianus koos echter voor een sobere intocht en kroning in de Sint-Pieter, zoals de traditie wilde. Aan het eind van zijn intocht zag Adrianus voor het eerst van zijn leven de basiliek van Sint-Pieter. Dat moet een enorme indruk hebben gemaakt. De grootste basiliek van het christendom, het graf van Petrus, en het was één grote bouwput. Een deel van de oude basiliek stond nog overeind, en het nieuwe deel rond het altaar had geen dak. De volgende dag, 31 augustus 1522, vond daar in de verstikkende zomerhitte de kroning plaats. Zijn pausschap begon niet onder gelukkig gesternte. Tijdens het conclaaf na de dood van Leo X was Adrianus zelf niet aanwezig. Op dat moment vertegenwoordigde hij keizer Karel V als regent in Spanje. De situatie in Spanje was gespannen, steden waren in opstand gekomen tegen het gezag

van de keizer en Adrianus zag zich gedwongen voorbereidingen te treffen voor oorlog. Het nieuws van zijn verkiezing kwam ook voor hem totaal onverwacht. Veel zin had de Nederlander er niet in en hij zag het dan ook als een zware opgave, die hij niet kon weigeren.

Rome in 1522

De kroning van de paus was naar Romeinse maatstaven een teleurstellende en sobere bedoe-ning. Onder de vorige paus, Leo X, werden kosten noch moeite gespaard om groots uit te pakken voor evenementen. Leo X had gezegd: 'God heeft mij het pausschap gegeven, laten we er nu ook maar van genieten.' Dat deed hij met volle teugen, waardoor hij behoorlijk corpulent was. Leo X was niet alleen een fijnproever aan tafel, hij was ook een groot liefhebber van kunst en cultuur. Hij was gefascineerd door de klassieke oudheid en benoemde de grote kunstenaar Rafaël Sanzio in de nieuwe functie van bewaarder van het klassieke erfgoed van Rome. Hij nodigde talentvolle kunstenaars en wetenschappers uit heel Europa uit om aan het pauselijke hof te komen werken. Zijn feesten en processies waren legendarisch. Op politiek gebied liet Leo X zich verstrikken in een geldverslindende oorlog. Om die te kunnen financieren zette hij de onder zijn voorgangers ingezette praktijk van de verkoop van kerkelijke functies met verve voort. Onder de begunstigten was overigens ook Adrianus, die op aandringen van keizer Karel V opgenomen werd in het kardinaalscollege. ▶

De oude Sint-Pieter-basiliek, de plek van de kroning van Adrianus VI. Getekend door Maerten van Heemskerck, circa 1530. Bron: Hofbibliotheek Wenen.

Rome

Portret van paus
Adrianus VI. Origineel
door Jan van Scorel,
1523. Deze versie is
gemaakt rond 1625.
Bron: Centraal Museum.

Van oudsher was Rome het hoogrechtshof van Europa: vele juridische geschillen werden uitgevochten voor de rechtbanken in Rome. Met al die kerkelijke bezittingen had de kerk overal een vinger in de pap. Rome is misschien wel de eerste bureaucratische ambtenarenstad in de geschiedenis: een stad van klerken, notarissen en juristen. Vertegenwoordigers van alle landen hadden er een voet aan de grond. Wie carrière wilde maken, trok naar Rome. De ambitie van Rome om een universeel machtscentrum te zijn, weerspiegelde zich in het uiterlijk van de stad. In de stad die Adrianus in 1522 betrad, werd overal gebouwd en getimmerd. Nieuwe wegen werden aangelegd, kerken gebouwd, en 'kantoorgebouwen' en *palazzi* werden opgetrokken voor de kardinalen en hun staf. De bevolking van Rome leefde van het pauselijke hof. Het zorgde voor werk, eten, vertier en bescherming. Voor de inwoners was de paus in de eerste plaats stadsheer van Rome; veel vertrouwen in de onbekende paus uit het noorden hadden ze niet. Op het beeld van Pasquino verscheen een bijtend hekeldicht, waarin Adrianus werd vergeleken met de Gallische barbaren, Puniërs en Goten die Rome bedreigden in zijn voortbestaan.

Paus tegen wil en dank

Adrianus was een beetje in het pausschap 'gestruikeld'. Na het plotselinge overlijden van Leo X konden de kardinalen het niet eens worden over de opvolger. De strijd tussen het Franse en het Habsburgse kamp onder de kardinalen golfde heen en weer. Het gezegde is: 'Wie als paus het conclaaf ingaat, komt er als bisschop weer uit', en dat gold zeker voor Giulio de' Medici, de gedoodverfde opvolger van Leo X. Om uit de impasse te komen stelde hij een 'tussenpaus' voor. Een onbekende kardinaal, die niet op veel tegenstand en ook niet op veel enthousiasme kon rekenen, iemand die op de winkel kon passen tot dat de tijd voor Giulio wél rijp zou zijn. Die persoon werd gevonden in Adriaan Florensz, een Nederlander, een geleerde, een theoloog, en met indrukwekkende bestuurlijke ervaring.

Adriaan Florensz werd geboren in Utrecht in 1459. Hij studeerde in Zwolle en aan de Universiteit van Leuven, waar hij later ook docent en rector werd. Daar begon ook zijn kerkelijke loopbaan. Omdat hij bekendstond als een goed docent en als een vroom mens, werd hij gevraagd als onderwijzer voor de jonge Karel, de toekomstige

ADVERTENTIE

Foto: Julian Nyča

HOGESCHOOL UTRECHT

De genocide in Srebrenica
lessen over burgerschap
Donderdag 3 november 2022

PAX Vrede. Wie durft?

De genocide op meer dan 8000 Bosnische moslims in het Bosnische Srebrenica is een onderdeel van de Nederlandse canon. Toch worstelen veel docenten met de vraag hoe zij dit complexe onderwerp een plek kunnen geven in hun onderwijs.

Op donderdag 3 november 2022 organiseert de Hogeschool Utrecht in samenwerking met vredesorganisatie PAX een nascholingsconferentie voor docenten geschiedenis uit het voortgezet onderwijs en MBO over Srebrenica.

In de ochtend komen interessante sprekers aan het woord die hun licht laten schijnen over de gebeurtenissen in Srebrenica. 's Middags kunt u kiezen om verschillende workshops te volgen waarin handvatten aangereikt worden om Srebrenica te bespreken in de klas.

Kosten: €75,- (lunch, certificaat en cursusmateriaal inbegrepen). Studenten betalen een gereduceerd tarief van €10,-.

Programma en inschrijving: www.srebrenica.hu.nl

Het standbeeld van Pasquino, een populaire plek voor briefjes vol spot en satire. Print gemaakt door Nicolaus van Aelst en Nicolas Beatrizet rond 1582. Bron: Metropolitan Museum of Art.

keizer van het Heilige Roomse Rijk. Later vervulde Adriaan voor Karel V belangrijke diplomatieke en bestuurlijke taken, zoals het regentschap in Spanje. Dat alles maakte hem een onverwachte, maar geschikte kandidaat. Hij was ook niet jong meer en had zich niet gemeld in de politiek van de curie in Rome, dus de kardinalen verwachtten een kort en weinig invloedrijk pontificaat. En eigenlijk, als we eerlijk zijn, hebben ze een beetje gelijk gekregen.

In 1522, dit jaar 500 jaar geleden, trad hij aan als paus Adrianus VI. Zijn taak was een morele, maar ook een praktische. Als paus was hij landsheer van een groot gebied in Italië, én rechtstreeks verantwoordelijk voor talloze kerkelijke en lekenbestuurders van landgoederen en kloosters die in bezit waren van de kerk. Ook het regelen van financiën was een belangrijke taak. Daarnaast kreeg hij de rol van beschermer van de christelijke wereld, waarbij hij wel de hulp nodig had van de wereldlijke vorsten. Zijn derde rol was die van stadsheer van Rome. De machtsbasis van de paus lag daar. Wat hij deed voor zijn hoofdstad en zijn bevolking bepaalde zijn imago en zijn effectiviteit. Adrianus had daarin geen gelukkige hand. De satirische dichters van Rome hebben Adrianus meermalen op de hak genomen. Zo zeer zelfs dat Adrianus heeft overwogen om het beeld van Pasquino, waar de hekeldichten werden opgehangen, in de Tiber te gooien.

Uitdagingen

Bij zijn aantreden lagen verschillende urgente vraagstukken te wachten op daadkrachtig pauselijk optreden. Voor Adrianus persoonlijk was het dringendste agendapunt de hervorming van de curie, die moest leiden tot het herstel van het morele gezag van de kerk en haar ambtsdragers. De verkoop van kerkelijke ambten en het wereldse gedrag van de Romeinse kerkfunctionarissen moesten worden aangepakt. De grootste uitdaging op het internationale vlak waren de oprukkende Turken. Sinds de val van Byzantium

‘Een bijtend hekeldicht vergeleek Adrianus met de Gallische barbaren, Puniërs en Goten die Rome bedreigden in zijn voortbestaan’

in 1453 hadden de Ottomanen hun pijlen verder westwaarts gericht. Vooral in Zuid-Europa voelde men de dreiging. Er gingen stemmen op voor een nieuwe kruistocht, maar daarvoor was het nodig dat de eeuwige kempfanen Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk zouden samenwerken.

Het derde grote thema voor Adrianus was potentieel het bedreigendst voor de kerk: de rebellie van Maarten Luther. Leo X had misschien gedacht dat hij met de excommunicatie in 1521 definitief had afgerekend met de hervormer, maar Adrianus ►

kreeg met het volle gewicht van een dreigende kerk scheuring te maken. Luther eiste in felle bewoordingen hervorming van het gedrag en de leefwijze van de geestelijken, en daarin kreeg hij veel bijval. Ook op theologisch gebied zette hij de aanval in, zo ontkennde hij de kracht van de sacramenten, en dat kwam hem op beschuldigingen van ketterij te staan. De excommunicatie door de paus werd gevolgd door de rijksban door de keizer, uitgesproken tijdens de rijksdag in Worms in 1521. Dat betekende feitelijk dat hij vogelvrij was, maar Luther wist zich te onttrekken aan de maatregel en werd niet echt de mond gesnoerd. De geloofskwestie werd een vehikel voor sociale en politieke onrust, met name in Duitsland. Het werd een kluwen die te groot was om te ontwarren voor de Nederlandse paus.

Om dit allemaal aan te pakken was ook geld nodig. En dat was misschien wel het lastigste probleem van al: Leo X had met zijn luisterrijke hof de pauselijke schatkist uitgeput. Strengere bezuinigingen waren nodig, en die vielen samen met Adrianus' streven tot versobering. En dat werd niet altijd begrepen – of gewaardeerd.

Het grafmonument van paus Adrianus VI in de Santa Maria dell'Anima, met midden onderin een afbeelding van de intocht van de paus in Rome. Gemaakt door Baldassare Peruzzi. Foto: Sandrina Bokhorst.

Webinar over paus Adrianus VI

Sandrina Bokhorst maakte een webinar over paus Adrianus VI, dat te zien is via tinyurl.com/pausadriaan. Het webinar kost € 17,50. Lezers van Kleio krijgen 5 euro korting met de kortingscode KLEIO.

Adrianus, de leider

Alsof hij wist dat hij weinig tijd had, begon Adrianus uiterst voortvarend. Al op de dag na zijn aantreden sprak hij de curie streng toe. Hij verbood ze wapens te dragen, en hun baarden moesten ze afscheren: die vond de nieuwe paus een ongehoorde uiting van ijdel tuiterij. Voortaan kregen de kardinalen een veel lager jaargeld, zodat ze niet meer zoveel konden spenderen aan luxe en wereldlijke genoegens. Zelf gaf Adrianus het goede voorbeeld: hij had een kleine staf en één Nederlandse huishoudster. Feesten werden afgeschaft, de beroemde beeldencollectie van het Belvederehof ging achter slot en grendel, en koks, kunstenaars, klerken en kamerheren werden ontslagen.

De versobering viel bij de curie en de Romeinse bevolking niet goed. Daarmee zette de nieuwe paus de steun voor zijn beleid op de tocht. Een afwachtende houding van de curie sloeg al snel om in tegenstand en tegenwerking. Dat zou hem ook bij andere thema's parten blijven spelen.

‘Paus Adrianus zette een nog nooit vertoonde stap: hij erkende expliciet dat er misstanden waren in de organisatie van de kerk’

De nadruk die Adrianus legde op een sober en vroom leven had hij al opgepikt tijdens zijn vroegste vorming in Zwolle. Het contrast met de Italiaanse curie-kardinalen uit de leidende families was groot. Het gevoel voor decorum en inzicht in politieke verhoudingen hadden zij met de paplepel ingegoten gekregen. Hun culturele bagage was groter dan die van hun paus van eenvoudiger komaf. Hun Latijn was door het Italiaanse humanisme – de studie van het oorspronkelijke Latijn van de oudheid – veel gepolijster dan dat van de theoloog uit het noorden. Tijdens zijn opleiding in Zwolle was Adrianus in aanraking gekomen met de stroming van de moderne devotie. Die schreef een sober leven en een dagelijkse morele zelfreflectie voor. Voor de paus kreeg deze dagelijkse routine zelfs voorrang boven dringende staatszaken of audiënties van gezanten en kardinalen.

Stapelen van prebenden

De grootste uitwas in de kerkelijke organisatie was de verkoop van kerkelijke ambten. Eerdere pausen hadden dat middel gebruikt om de kas te spekken. Het ging om functies op het hoogste niveau als kardinaalposten, maar ook om kanunnikplaatsen in kapittels. Een kapittel is een seculier ‘bestuur’ van een kerk, kerkgemeenschap, kerkelijk bezit, landgoed of klooster. De leden, kanunniken, kregen een inkomen, een zogeheten ‘prebende’.

In principe was het de bedoeling dat er ook taken voor werden verricht, variërend van de mis opdragen, de financiën beheren of de muziek verzorgen. Maar vele houders van prebenden kwamen nooit in de kerk waar ze hun inkomen van kregen. Er ontstond een levendige handel in deze posities en kerkelijke functionarissen konden erg rijk worden van het 'stapelen' van prebenden. Er waren wel beperkende voorschriften: een kerkelijk bestuurder mocht niet meer dan vier prebenden krijgen. Adrianus beperkte het aantal toegestane kapittelposten verder tot één.

Op het internationale vlak wilde de paus nadrukkelijk boven de partijen staan. Omdat hij de vorsten niet zover kreeg dat ze instemden met een wapenstilstand, greep hij naar zijn zwaarste wapen: het dreigen met excommunicatie. Daarmee overspeelde hij zijn hand, het maakte geen indruk meer.

De band die de paus door zijn verleden had met Karel V deed in de ogen van de Fransen afbreuk aan zijn betrouwbaarheid. Toen Frans I in 1523 brutaal Italië binnentrok, kon de paus niet anders dan zich alsnog aansluiten bij de anti-Franse liga van de keizer. Hij voelde dat als een nederlaag. Ook lukte het hem niet om de verschillende partijen te verenigen tegen de Ottomaanse dreiging.

Adrianus en Luther

In de lutherse kwestie had hij al evenmin succes. Hierin zijn de theoloog en de bestuurder in Adrianus wellicht in conflict gekomen met elkaar: als theoloog verwierp hij de opvattingen van Luther, als bestuurder deelde hij de kritiek, maar diende hij ook zijn organisatie door de storm te leiden. Bijval zocht hij bij internationaal de grootste geleerde van zijn tijd: Desiderius Erasmus. Erasmus was geen voorstander van Luther, maar deelde wel diens kritiek op de levensstijl van de geestelijken. De paus probeerde de geleerde in zijn kamp te krijgen, maar na enkele welsprekende brieven heen en weer liep dat spoor dood. De rijksban die was uitgesproken in Worms in 1521 moest nog worden bekrachtigd tijdens de volgende rijksdag in Neurenberg in 1523. De pauselijke vertegenwoordiger op de vergadering had uitgebreide instructies meegekregen van de paus. Op een zeker moment besloot hij om ook de persoonlijke instructies van de paus helemaal voor te lezen voor de vergadering. Daarin zette de paus een unieke en nog nooit vertoonde stap: hij erkende expliciet dat er misstanden waren in de organisatie van de kerk en gaf feitelijk aan dat Luther en de zijnen toch wel een beetje gelijk hadden. Tegelijk sprak hij zijn intentie uit om de ►

Luther tijdens de rijksdag in Worms in 1521. Prent door Martin Disteli, negentiende eeuw. Collectie Zentralbibliothek Solothurn, Zwitserland.

Het grafmonument van de rechterhand van Adrianus VI, de Nederlandse kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534), in de Santa Maria dell'Anima in Rome. Gemaakt door Giovanni Mangone. Foto: Lalupa.

misstanden aan te pakken. Maar in plaats van dat dit een positief effect had, voelden de aanwezige verdedigers van de kerk zich in hun hemd gezet. Zij werden impliciet als medeschuldig aangemerkt. Daarnaast was dit koren op de molen van Luther en zijn aanhangers die hun bezwaren nog eens scherper neerzetten. Op dat moment waren de posities al zo verhard dat de erkenning van de misstanden alleen maar olie op het vuur was.

Het einde van de paus

Op 14 september 1523 overleed de Nederlandse paus na een pontificaat van zo'n twintig maanden, iets meer dan een jaar na zijn aankomst in Rome. Zijn lichaam werd naar de Sint-Pieter gebracht. De geruchten van vergiftiging werden onderzocht door sectie te plegen, maar er werd niets ongewoons geconstateerd. Ook de hedendaagse wetenschap verwerpt de vergiftigingstheorie. Adrianus is een natuurlijke dood gestorven.

In het volgende conclaaf werd Giulio de' Medici alsnog verkozen tot paus Clemens VII. Hoewel hij een poging deed de grootsheid van zijn oom Leo X te doen herleven, waren die tijden definitief voorbij. Clemens VII kreeg te maken met de plundering van Rome in 1527 en de stad had jaren nodig om daarvan te herstellen.

Een belangrijke Nederlandse vertrouweling van Adrianus, Willem van Enckenvoirt, zorgde ervoor dat de Nederlandse paus een duur grafmonument kreeg in de kerk van Santa Maria dell'Anima. Van Enckenvoirt stond hem gedurende zijn pontificaat bij en Adrianus creëerde zijn adviseur vanaf zijn ziekbed nog tot kardinaal. Op het monument is te zien hoe Adrianus VI de stad binnenreed.

Nationale held?

De Nederlandse paus wordt soms als onderwerp van nationale trots herdacht. Het zou iets te maken hebben met een Nederlandse volksaard, zijn poging schoon schip te maken in het hedonistische Rome, tegengewerkt door corrupte kardinalen. Maar is dat het hele verhaal?

Vaak wordt aangegeven dat de tijd te kort is geweest om iets van zijn pausschap te kunnen maken. Maar er zijn meerdere factoren die een succesvol leiderschap in de weg stonden. Met de tegenstand die hij had gemobiliseerd in zijn eigen 'Raad van Commissarissen' was er

weinig kans van slagen. Zijn leiderschapsstijl was gebaseerd op zorgvuldig afwegen: een tactiek die beter werkt in wetenschappelijk debat dan in een snel veranderende politieke context. De invloed van de paus in het wereldlijke machts spel had hij overschat, de rol van de kerk in de Europese politiek was feitelijk op zijn retour.

'Adrianus had de invloed van de paus in het wereldlijke machts spel overschat; de rol van de kerk in de Europese politiek was feitelijk op zijn retour'

Luther heeft hij niet binnen de kerk kunnen houden, daarvoor was het al te laat. Hoewel hij de misstanden die Luther aanviel erkende, leidde dat niet tot grootschalige hervormingen. Die kregen pas vaart na het Concilie van Trente (1545-1563), op initiatief van paus Paulus III. In plaats van uitwassen te bestrijden met een opgeheven vingertje, straf en procedures, had Paulus III het overzicht om in een complexe situatie met een geïntegreerd antwoord te komen. Er kwam een nieuwe strategie en een nieuw verhaal dat bovendien door een meerderheid van de betrokkenen werd gedragen.

Ten slotte zal ook hebben meegespeeld dat Adrianus geen ambitie had om de rol te vervullen die hij in zijn schoenen geschoven had gekregen. Als leider was het op deze manier vrijwel onmogelijk om enthousiasme op te wekken voor je programma. Toch is Adrianus niet alleen een voetnoot in de pauselijke geschiedenis. Zijn pan-Europese vredesstreven en zijn 'twee benen op de grond-mentaliteit' vormden wel degelijk een breekpunt in het pauselijk leiderschap. ■

Verder lezen

Michiel Verweij, *Adrianus VI. De tragische paus uit de Nederlanden* (2011).

Twan Geurts, *De Nederlandse paus. Adrianus van Utrecht* (2017).

Gigliola Fragnito, 'Cardinals' courts in Sixteenth-Century Rome', in: *The Journal of Modern History* (1993).

Henk van Gessel, *Pasquino. Spot en satire in Rome* (2006).